

Γεωγραφίες

Αρ. 33 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 33, 2019

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Μαλούτας, Θ., 2018, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Ντίνα Βαΐου¹

Το βιβλίο του Θ. Μαλούτα *Κοινωνική Γεωγραφία της Αθήνας* αποτελεί επιτομή της μακράς ερευνητικής πορείας του συγγραφέα στα «μυστήρια» της συγκρότησης της νοτιοευρωπαϊκής μητρόπολης στην οποία ζούμε και ορισμένες/οι από εμάς δραστηριοποιούμαστε ερευνητικά.

Με τον Θωμά Μαλούτα γνωριστήκαμε σε ένα από τα πρώτα Σεμινάρια του Αιγαίου, στον Μόλυβο της Λέσβου (1985), όπου ο Edmond Preteceille είχε μιλήσει για τον κοινωνικό διαχωρισμό (segregation) θέμα το οποίο τις επόμενες δεκαετίες και οι δύο ερεύνησαν, ξεχωριστά και από κοινού, και συζήτησαν σε διάφορες επιστημονικές συναντήσεις. Σε αυτές περιλαμβάνονται και αρκετά επόμενα Σεμινάρια του Αιγαίου, αλλά και ο λιγότερο γνωστός κύκλος συζήτησης για τον κοινωνικό διαχωρισμό στις ευρωπαϊκές πόλεις που είχαν συγκροτήσει από κοινού με τους Chris Hamnett, H. Haussermann, Jesus Leal – ίσως και άλλους που μου διαφεύγουν.

Από τη μακρινή δεκαετία του 1980 έχω παρακολουθήσει τη δουλειά του Μαλούτα τόσο στον πανεπιστημιακό χώρο όσο και σε άλλα fora, όπως το ΕΚΚΕ ή η RC21 (για τις πόλεις και τις περιφέρειες) της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης (International Sociological Association). Στη διάρκεια αυτών των τρεισήμισι δεκαετιών το θέμα του

κοινωνικού διαχωρισμού είναι κεντρικό στη δουλειά του και, όχι τυχαία, αποτελεί το νήμα που διατρέχει το βιβλίο αυτό.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη, εκτός από την εισαγωγή και τον γενικό επίλογο, ενώ τα επιμέρους κεφάλαια αποτελούν παραπέρα επεξεργασίες προηγούμενων δημοσιευμένων εργασιών οι οποίες αναφέρονται κατά περίπτωση, όπως και στην εισαγωγή. Το πρώτο μέρος (κεφάλαιο 1) συνοψίζει τη συζήτηση για τον κοινωνικό διαχωρισμό από τη «Σχολή του Σικάγου» ως τις μέρες μας, αναδεικνύοντας τη σημασία του «συγκείμενου» (context). Η έμφαση στο «συγκείμενο» αποτελεί οδηγό και για την προσέγγιση του τι σημαίνει και πώς μετριέται ο κοινωνικός διαχωρισμός σε μία πόλη όπως η Αθήνα που δεν αναπτύχθηκε στο πρότυπο των ευρωπαϊκών (και βορειοαμερικανικών) μητροπόλεων από την εμπειρία ανάπτυξης των οποίων προέρχονται οι θεωρούμενες ως γενικές και παγκόσμιες θεωρητικές διατυπώσεις αλλά και μεθοδολογικά εργαλεία.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που αναλύουν όψεις του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα. Ειδικότερα, παρουσιάζει τις βασικές παραμέτρους κοινωνικού διαχωρισμού, επισημαίνοντας τις ιδιαίτερες μορφές που αυτός παίρνει στην Αθήνα, όπως

1. Ντίνα Βαΐου, τ. καθηγήτρια ΕΜΠ
divaiou@central.ntua.gr

και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές πόλεις (κεφάλαιο 2). Εδώ αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά και οι κλίμακες του στεγαστικού διαχωρισμού, καθώς και η κοινωνική κινητικότητα χωρίς στεγαστική/γεωγραφική κινητικότητα σε συνάρτηση με τις αναδιαρθρώσεις συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που την υποστηρίζουν. Πρόκειται, κατά τον Μαλούτα (σελ. 79), για τους «κυλώνες» της αστικής ανάπτυξης: μικρή οικογενειακή επιχείρηση, αυτοαπασχόληση, απασχόληση στον δημόσιο τομέα, εμβάσματα από τη μετανάστευση στη Δυτική Ευρώπη αλλά και επιλεκτική μεταβίβαση κοινωνικών πόρων που μειώνουν το κόστος ένταξης στην πόλη, όπως και διαδικασίες πρόσβασης στην (ιδιόκτητη) κατοικία ως βασικό στοιχείο κοινωνικής ένταξης.

Στη συνέχεια ο στεγαστικός διαχωρισμός χαρτογραφείται μέσα από τα στοιχεία των απογραφών από το 1960 ως το 2011 με έμφαση στο 2011 (κεφάλαιο 3). Οι χάρτες και οι πίνακες που παρουσιάζονται στο κυρίως κείμενο (και συμπληρώνονται από το Παράρτημα) αποτυπώνουν τις μεταβολές της κοινωνικής φυσιογνωμίας της μητρόπολης στη διάρκεια πέντε δεκαετιών, επισημαίνοντας ταυτόχρονα και τους περιορισμούς των στατιστικών δεδομένων, ιδιαίτερα των παλαιότερων. Μέσα από τα διαθέσιμα αναλυτικά δεδομένα, ομαδοποιούνται οι κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες και παρουσιάζεται μια σύνθετη τυπολογία περιοχών κατοικίας ως προς αυτές τις ομαδοποιήσεις.

Τέλος, στο δεύτερο αυτό μέρος του βιβλίου (κεφάλαιο 4) παρουσιάζεται και χαρτογραφείται η παρουσία στην πόλη μεταναστευτικών ομάδων μετά το 1990 ως προς μια σειρά παραμέτρους που αναφέρονται στα δημογραφικά χαρακτηριστικά, στη θέση στην απασχόληση και στην εκπαίδευση, στη στέγαση και στις μικρογεωγραφίες της, καθώς και στην πρόσβαση στο διαδίκτυο και σε ιδιωτικά αυτοκίνητα, τα οποία ο Μαλούτας αποκαλεί «εργαλεία της καθη-

μερινότητας». Μάλλον πρόκειται για εργαλεία για τα οποία καταγράφεται στατιστική πληροφορία.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου, και πάλι σε τρία κεφάλαια, επιχειρείται μια επανεξέταση ζητημάτων που έχουν ήδη θιγεί στα προηγούμενα κεφάλαια με στόχο να αναδειχθούν οι «ιδιομορφίες» του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα. Έτσι, εξετάζονται οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες η ιδιοκτησία της κατοικίας και οι πρακτικές οικογενειακής αλληλοβοήθειας περιορίζουν τη στεγαστική κινητικότητα στις εργατικές περιοχές παρ' όλη τη διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και στο επίπεδο εκπαίδευσης (κεφάλαιο 5). Εδώ επισημαίνονται νέα σχήματα κοινωνικού διαχωρισμού στη μικροκλίμακα, καθώς και διαδικασίες ενδογενούς αναβάθμισης.

Στο τρίτο μέρος ο Μαλούτας κάνει μια διεξοδική συζήτηση της κάθετης κοινωνικής διαφοροποίησης στις πολυκατοικίες, ιδιαίτερα των παλαιότερων κεντρικών περιοχών, με τη σημαντική, αν και φθίνουσα, παρουσία μεσαίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών (κεφάλαιο 6). Όπως υπογραμμίζει, καμιά από τις ομάδες κατοίκων δεν επέλεξε την κοινωνική συγκατοίκηση, ενώ συχνά η κοινωνική/ταξική απόσταση ακυρώνει τη χωρική εγγύτητα.

Τέλος, σχολιάζει κατά πόσον οι διαδικασίες αστικής ανάπτυξης, που συνδέθηκαν κυρίως με την προετοιμασία της ολυμπιάδας, μπορούν να μελετηθούν μέσα από το πρίσμα του «εξευγενισμού» (gentrification) (κεφάλαιο 7). Υποστηρίζει με αναφορές σε συγκεκριμένες γειτονιές του Δήμου Αθηναίων (Πλάκα, Ψυρρή, Μεταξουργείο, Βοτανικός, Γκάζι – Άνω Πετράλωνα, Κουκάκι – Εξάρχεια, Νεάπολη) ότι οι τάσεις «εξευγενισμού» είναι αδύναμες και σε κάθε περίπτωση εμποδίζονται από τη δομή του κτιριακού αποθέματος και τη διασπορά της μικρής ιδιοκτησίας. Παρ' όλα αυτά εντοπίζονται κοι-

νωνικές αναδιατάξεις στις περιοχές κατοικίας, όπως και «εκτοπίσιμες» ομάδες, χωρίς να μεταβάλλεται σημαντικά ο χαρακτήρας των κεντρικών περιοχών κατοικίας που συνήθως αναφέρονται από τα ΜΜΕ στη σχετική συζήτηση.

Κλείνοντας αυτήν την, κατά το δυνατόν, σύντομη παρουσίαση, θέλω να επισημάνω τρία σημεία για τη συζήτηση, αλλά και για τη συνέχεια μιας διαχρονικής «συνομιλίας» με τον συγγραφέα:

1. Στο βιβλίο αυτό, όπως και στο έργο του συνολικά, ο Μαλούτας παρουσιάζει μια εμμονή θα έλεγα με τις ποσοτικές διερευνήσεις και τις σχετικές τεχνολογίες. Μια εμμονή που όμως είναι *theoretically informed*, όπως θα λέγαμε σε απλά ελληνικά, έχει συγκεκριμένη οπτική και ερωτήματα για την ανάγνωση των διατιθέμενων στοιχείων (εν προκειμένω ως προς τη συζήτηση για τον κοινωνικό διαχωρισμό) και από την άποψη αυτή μπορεί να συνομιλεί και όχι σπάνια να συναντιέται με διαδρομές που προκύπτουν από άλλες μεθοδολογικές επιλογές.

2. Όμως τα στατιστικά δεδομένα συγκεντρώνονται εκτός και πέραν τέτοιων θεωρητικών αναζητήσεων. Είναι, λοιπόν, αναγκαία η επινόηση/κατασκευή κάποιων proxy – αναλυτικών κατηγοριών που λειτουργούν ως ενδιάμεσο ή υποκατάστατο. Παράδειγμα, εδώ οι κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες των απογραφών ως προσέγγιση ή υποκατάστατο για τις κοινωνικές τάξεις ή τις εισοδηματικές ομάδες – με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο ενέχει. Για τους περιορισμούς και τα ερωτήματα που εγείρουν τέτοια «υποκατάστατα» μας προειδοποιεί και ο ίδιος ο Μαλούτας. Και εδώ θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι εξαντλεί τις δυνατότητες των διαθέσιμων στοιχείων μέσα από επίπονες επεξεργασίες.

3. Τέλος, μία παρατήρηση που ίσως αναμένεται από την πλευρά μου: η απουσία του φύλου, όχι ως στατιστικής μεταβλητής αλλά ως σημαντικής παρα-

μέτρου για την κατανόηση του κοινωνικού διαχωρισμού. Πρόκειται, βέβαια, για «αμαρτία εξομολογημένη» ήδη από τη σελίδα 35. Όμως πιστεύω ότι θα έδινε πολύ διαφορετικές αξιολογήσεις για όλους τους «πυλώνες» του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα και ίσως διαφορετικές εκτιμήσεις ή ερμηνείες για τη λειτουργία διαδικασιών, όπως η στεγαστική κινητικότητα ή η κάθετη διαφοροποίηση. Αναφέρω ενδεικτικά την «επιλογή» τόπου κατοικίας με κριτήριο την εγγύτητα στην οικογένεια και την καθημερινή συνδρομή της σε υπηρεσίες φροντίδας ή την εξοικείωση με τους κάθε φορά «άλλους» μέσω των

καθημερινών πρακτικών που δεν εξαχνούνται σε όσα οι απογραφές καταγράφουν –όπως η ιδιοκτησία ιδιωτικού αυτοκινήτου ή η πρόσβαση στο ίντερνετ– αλλά περιλαμβάνουν κυρίως την ενσώματη επικοινωνία στους χώρους της καθημερινότητας, στη γειτονιά και στους ακάλυπτους της κάθετης διαφοροποίησης.

Κλείνοντας την παρουσίασή μου, θέλω να υπογραμμίσω ότι η *Κοινωνική Γεωγραφία της Αθήνας* είναι μια σημαντική συνεισφορά στη συζήτηση για την Αθήνα. Συγκεντρώνει σε ενιαία αφήγηση ιδέες, δεδομένα και επεξεργασίες με τις οποίες «παλεύει» ο Μα-

λούτας διαχρονικά. Ταυτόχρονα, μαζί και με άλλες εργασίες του ατομικές και συλλογικές, είναι μια δουλειά βάσης για όσες/ους ασχολούμαστε με τις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης της Αθήνας στο πλαίσιο μιας νοτιοευρωπαϊκής συζήτησης. Μιας συζήτησης που υποστηρίζει δυναμικά πως οι διαφορετικές διαδρομές δεν αποτελούν «εξαιρέση» ή «παρέκκλιση» από έναν βορειοευρωπαϊκό κανόνα, η αντίληψη για τον οποίο παραμένει έτσι κι αλλιώς συγκεχυμένη και γενικευτική, αλλά μια θετική ανάδειξη και διερεύνηση διαφορετικών δρόμων και διαδικασιών.

Καράβας, Σ., 2018, *Οι Μακεδονίες των Άλλων. Το μαχαίρι της Ιστορίας και οι νομοτέλειες της Γεωγραφίας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα

Κωστής Χατζημιχάλης¹

Το πολύ καλό και ιδιαίτερα επίκαιρο βιβλίο του Σπύρου Καράβα θέτει σε αμφισβήτηση, ήδη από τη σελίδα 9, τη διάχυτη πεποίθηση περί της «{...} αδιάσπαστης ανά τους αιώνες ελληνικότητας της Μακεδονίας» και υπογραμμίζει την άγνοια των Νεοελλήνων για τον χάρτη που προέκυψε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο συγγραφέας είναι ιστορικός, γνωστός από τα άλλα βιβλία του για τη Μακεδονία. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γεωγραφία, γνώρισμα σπάνιο για Έλληνες ιστορικούς, και ακολουθεί αυτό που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «μαχητική ιστοριογραφία»: από τις πρώτες σελίδες αποκαλύπτει και προειδοποιεί τον αναγνώστη για τη θέση του ως ερευνητή ενός θέματος ιδιαίτερα πρόσφορου για παρόμοια προσέγγιση. Εκ μέρους του συναφιού των λιγοστών γεωγράφων στη χώρα μας –το πρώτο τμήμα Γεωγραφίας ιδρύθηκε το 1995, το δεύτερο το 1999 και ο γράφων είναι γεωγράφος σε δεύτερη μετεμνήχωση– εκ μέρους, λοιπόν, του συναφιού μας καταθέτω τη ζήλια που ένιωσα όταν διάβασα το βιβλίο. Δυστυχώς, δεν έχουμε παρόμοιες καλές μελέτες από την πλευρά των Ελλήνων γεωγράφων, ενώ συνάδελφοι από άλλες χώρες ασχολούνται με το θέμα από τον 19ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Το κενό, λοιπόν,

1 Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Μεταγραφή της προφορικής παρουσίασης που έγινε στην Αθήνα στις 21/1/2019.

στην Ελλάδα το καλύπτουν δικαίως οι ιστορικοί.

Το βασικό ερώτημα του βιβλίου είναι «{...} σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο οι Νεοέλληνες έλαβαν γνώση, αρχικά στα σχολικά θρανία και εν συνεχεία από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, για δυο θέματα που σήμερα ενοχλούν, αλλά η ιστορία με τρόπο αδήριτο μας τα επέβαλε», δηλαδή την κατάτμηση της Μακεδονίας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη δημιουργία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας το 1944. Το ερώτημα είναι εύλογο και από όσο γνωρίζω πρωτότυπο. Ο συγγραφέας το προσεγγίζει σε τέσσερις ενότητες, αναλύοντας τα περιεχόμενα σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, εγχειριδίων γεωγραφίας, εγκυκλοπαιδίων και «στιγμιότυπων» από άλλα ιστοριογραφικά τεκμήρια. Περιορίζεται στην περίοδο από το 1912 ως το 1992, χρονιά που ανέκυψε το «μακεδονικό πρόβλημα» στην Ελλάδα μετά τη διάσπαση της τότε Γιουγκοσλαβίας, την ανεξαρτητοποίηση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας το 1991 και την εθνική υστερία που ξέσπασε τον επόμενο χρόνο. Κατανοώ αυτό το χρονικό όριο, θα περίμενα όμως και μια αντίστοιχη πρόσφατη τεκμηρίωση, επειδή θα είχε ενδιαφέρον να δούμε πώς τα διδακτικά βιβλία προσαρμόζονται στις εθνικές επιταγές ή στην «τύφλωση», όπως την περιγράφει ο συγγραφέας, γιατί οι περισσότεροι μεσήλικες και νέοι των μετέπειτα κινητοποιήσεων έχουν διαβά-

σει τα σχολικά βιβλία μετά το 1992. Όμως αναγνωρίζω ότι αυτό αποτελεί άλλη έρευνα.

Στην πρώτη ενότητα των ιστορικών εγχειριδίων ο Καράβας σταχυολογεί πολλές αναφορές που αναγνωρίζουν έμμεσα την ύπαρξη και «άλλων Μακεδονιών». Ενδεικτικά, στη *Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή* του 1925, στη σελίδα 187, αναφέρεται: «{...} Η Ελλάς έλαβε σχεδόν όλη την Νότιαν Μακεδονία» και στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* του 1929, στη σελίδα 142: «{...} η Σερβία κέρδισε πολλά μέρη της βορινής Μακεδονίας». Με μεγαλύτερη σαφήνεια το 1939-1940 στο βιβλίο *Περιλήψεις της Παγκόσμιας Ιστορίας* αναφέρεται ότι: «{...} η Μακεδονία διενεμήθη μεταξύ των Βαλκανικών κρατών», ενώ στην *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων* του 1950: «{...} η Σερβία πήρε τα βόρεια μέρη της Μακεδονίας και η Βουλγαρία κράτησε τα Β.Α. της Μακεδονίας» (σελ. 122). Αμφιβάλλω αν παρόμοιες εκτιμήσεις θα έβρισκαν χώρο στα σημερινά βιβλία, με εξαίρεση ίσως το εγχειρίδιο του 1983, σε χρήση μέχρι το 2007, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* της Τρίτης Λυκείου, όπου γίνεται μνεία της Βόρειας Μακεδονίας που παραχωρήθηκε το 1913 στη Σερβία.

Στα εγχειρίδια γεωγραφίας συναντάμε ευρύτερη αποδοχή της ύπαρξης τριών Μακεδονιών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους σε σχέση με αυτά της ιστορίας. Το 1915 οι μαθητές των δη-

μοτικών σχολείων πληροφορούνται ότι: «{...} η Σερβική και η Βουλγαρική Μακεδονία ορίζουν προς βορράν την ελληνική Μακεδονία», αλλά και ότι οι παραπάνω Μακεδονίες εντάσσονται στις «αλύτρωτες ελληνικές χώρες». Αντίστοιχες περιγραφές σταχυολογεί ο συγγραφέας και σε εγχειρίδια μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο., αλλά μετά το 1970 σταδιακά τα νεότερα εγχειρίδια τις αποσιωπούν. Τη μεταστροφή αυτή ο Καραβάς την ερμηνεύει μέσω της μεταλλαγής από τη φυσικογεωγραφική και πολιτική περιγραφική γεωγραφία στην οικονομική και περιβαλλοντική.

Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την περιγραφή του για τις σχολικές γεωγραφίες με μια σημαντική παρατήρηση: όσοι συντάκτες τους αποδέχονται την ύπαρξη τριών Μακεδονιών δεν είναι πιο φιλελεύθεροι από τους συναδέλφους τους ιστορικούς. Απλώς ακολουθούν την πεπατημένη της περιγραφικής φυσικής γεωγραφίας που είναι «πιο μαρτυριάρα», όπως τη χαρακτηρίζει ο συγγραφέας, χωρίς να είναι κανείς τους γεωγράφος. Ήταν στην πλειονότητα παιδαγωγοί, φυσικοί και πιο πρόσφατα γεωλόγοι. Η άγνοια της γεωγραφίας, συμπληρώνω εγώ, τους ωθεί σε επανάληψη προηγούμενων απόψεων ή στην περίπτωση των φυσικών και γεωλόγων στον περιορισμό της γεωγραφίας σε αυτά που γνωρίζουν, δηλαδή στη φυσική γεωγραφία.

Στις εγκυκλοπαίδειες, που ορθότατα περιλαμβάνει ο Καραβάς στην ανάλυσή του, επαναλαμβάνονται οι αντιφάσεις και οι αποσιωπήσεις που εντοπίστηκαν και στα σχολικά εγχειρίδια. Στην εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού συναντάμε τρεις Μακεδονίες με κάποιες μικρές διαφορές στη μεταπολεμική έκδοση και το ίδιο συμβαίνει στην εγκυκλοπαίδεια του Ελευθερουδάκη και στην *Παγκόσμια Γεωγραφία* του ίδιου. Στην εγκυκλοπαίδεια του Ηλίου του 1953 στο λήμμα Νοτιοσλαβία υιοθετείται πλήρως η «Δημοκρατία της Μακεδονίας» και η εθνότητα «Μακεδόνες». Ωστόσο,

σε νεότερες εγκυκλοπαίδειες, όπως στη Δομή του 1972, η Μακεδονία είναι υπόθεση αποκλειστικά ελληνική παρά το γεγονός ότι στο λήμμα Γιουγκοσλαβία ο αναγνώστης ανακαλύπτει και άλλη Μακεδονία ως μία από τις τότε Δημοκρατίες. Μετά το κρίσιμο 1991, η «εθνική τύφλωση» εμφανίζεται και στις εγκυκλοπαίδειες με χαρακτηριστικό παράδειγμα την *Παγκόσμια Γεωγραφία* της Εκδοτικής Αθηνών του 1992, όπου η Μακεδονία δεν βρίσκεται στο γράμμα Μ αλλά στο Σ και αναφέρεται με το σκωπτικό «Σκόπια». Μου άρεσε η ειρωνική αναφορά του Καραβά στο «σύνθετο» του καθιστικού με τις ομοιόμορφες δερματόδεδες ράχες –αναφέρεται στο κλασικό έπιπλο με διακόσμηση από εγκυκλοπαίδειες– οι οποίες δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν, όπως αναφέρει, «ρηγματώσεις στον παραδοσιακό και αρχέγονο πολιτισμό μας» πιθανώς λόγω περιορισμένης επισκεψιμότητας (σελ. 109-110).

Η τελευταία ενότητα αφορά «στιγμιότυπα» από ιστοριογραφικά τεκμήρια. Σε αυτά ο Καραβάς συγκεντρώνει έναν μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων από τα οποία στο ένα άκρο ο αναγνώστης συναντά λίγες αλλά τεκμηριωμένες μαρτυρίες για την ύπαρξη τριών Μακεδονιών, όπως του Κ. Καραβίδα το έργο του οποίου συγκροτεί μία από τις πλέον πολύτιμες πηγές για τη μεσοπολεμική Ελλάδα και τη Μακεδονία. Στο άλλο άκρο, όπου η «Μακεδονία είναι μία και ελληνική», συνωστίζονται δεκάδες τεκμήρια μεταξύ των οποίων τα πλέον ακραία, κατά τη γνώμη μου, είναι του Γ. Αλεξιάδη το 1945, του Χρ. Νάλτσα το 1954, της ΚΥΠ και του Σαράντου Καργάκου το 1992 στα οποία εβραϊσμός και κομμουνισμός συμμαχούν για τον εκσλαβισμό της Μακεδονίας.

Το βιβλίο συνοδεύεται από μεγάλο αριθμό χαρτών η συγκέντρωση των οποίων και ο σχολιασμός τους είναι από μόνο του κατόρθωμα και αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προτερήματα

του βιβλίου. Αυτό ήταν εξάλλου και το αίτημα που είχαμε απευθύνει στον συγγραφέα ως συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Γεωγραφίες* –με την υποδειξη του αγαπητού φίλου Στρατή Μπουρνάζου– για να σχολιάσει το νέο Μακεδονικό Ζήτημα. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα γεωγραφικό περιοδικό ζήτησε τη συνδρομή δυο ιστορικών για αυτό το θέμα, η άλλη ιστορικός ήταν η Αγγελική Κωνσταντοπούλου.² Οι χάρτες του βιβλίου είναι παραστατικοί και αποκαλυπτικοί της αποσιώπησης ή της αποδοχής ύπαρξης των τριών Μακεδονιών, όπως δείχνει, εντελώς ενδεικτικά, ο χάρτης της Σχολής Ευελπίδων του 1962 (εικ. 1) και του Γ. Ζωτιάδη, που παρατίθεται στο βιβλίο του Κ. Βακαλόπουλου, του 1987 (εικ. 2). Τονίζουν την πολιτική, ιστορική και γεωμορφολογική προσέγγιση της γεωγραφίας μέχρι τη δεκαετία του 1970 η οποία, κατά τον συγγραφέα, «απονευρώνεται» στα εγχειρίδια γεωγραφίας στη δεκαετία του 1980, όταν η έμφαση μετατίθεται σε οικονομικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις.

Σημειώνω, διευρύνοντας λίγο την κουβέντα, ότι οι χάρτες και γενικότερα η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων είναι από μόνα τους σημαντικά εκπαιδευτικά ζητήματα, ειδικά σε βιβλία γεωγραφίας. Αντί να αναπαριστούν χώρους και κοινωνίες ως «κάτι που υπάρχει εκεί», κατασκευάζουν εικόνες και αντιλήψεις, δημιουργούν νέους χώρους και κοινωνικές συνδηλώσεις, εγκαθιστώντας βεβαιότητες και προκαταλήψεις που δύσκολα αποκαθελώνονται. Αρκεί να θυμηθούμε τους σχολικούς χάρτες που είναι αναρτημένοι στις τάξεις και ιδίως τους λεγόμενους «ιστορικούς χάρτες» και τις γεωγραφικές φαντασίες που κατασκευάζουν, όπως κάνουν, παραδείγματος χάρη, οι χάρτες με την αρχαία Μακεδονία και τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η αναπαράσταση των όποιων «άλλων εκεί», με κείμενο, εικόνες και

λία, επανανομιμοποιώντας την άκρα δεξιά.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του βιβλίου, σημειώνω μια θεωρητική διαφωνία με τον συγγραφέα η οποία, όμως, δεν μειώνει καθόλου την αξία και την ουσιαστική συμβολή του βιβλίου, αλλά πιθανώς να ανοίγει άλλα ερευνητικά παράθυρα. Αφορά τις γεωγραφικές νομοτέλειες που αναφέρονται και στον υπότιτλο του βιβλίου. Ο Καράβας γράφει στις σελίδες 55-56:

«{...} Η παράκαμψη του φυσικού ανάγλυφου, συχνά με την προσφυγή σε επιστημονικοφανείς σχετικοποιήσεις της έννοιας του φυσικού ορίου, ακυρώνει τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραμάτισε και εξακολουθεί να διαδραματίζει η Γεωγραφία στις μετακινήσεις, στις επικοινωνίες, στις συναλλαγές των ανθρώπων, τουτέστιν στην ιστορία τους. Ο αυθαίρετος τεμαχισμός μιας κοιλάδας, ενός οροπεδίου ή του ρου ενός ποταμού αντιβαίνει, σαφώς, στη γεωγραφική νομοτέλεια η οποία υπάρχει ερήμην μας».

Αυτή είναι μια γεωμορφολογική προσέγγιση της γεωγραφίας ικανή να ερμηνεύσει τις φυσικές διεργασίες αλλά όχι τις κοινωνικές διαδικασίες, μια παρεξήγηση την οποία συναντάμε ευρύτατα στη χώρας μας. Το πρόβλημα έγκειται στην έμφαση αποκλειστικά στη φυσική γεωγραφία η οποία όντως έχει κάποιες νομοτέλειες, αλλά και αυτές υπόκεινται στην ανθρώπινη παρέμβαση και στη διαθέσιμη τεχνολογία. Στη σύγχρονη ανθρώπινη γεωγραφία και ιδίως στη ριζοσπαστική γεωγραφική προσέγγιση αποφεύγουμε τις νομοτέλειες και μιλάμε όχι μόνο για τον

χώρο με τις φυσικές του διαστάσεις, τον ευκλείδειο χώρο της φυσικής γεωγραφίας, αλλά και για τον χώρο ως πεδίο άυλων σχέσεων, παραδείγματος χάρη, τον σχεσιακό χώρο των οικονομικών ανταλλαγών, αλλά και για τον χώρο ως αναπαράσταση, ως γεωγραφική φαντασία και ως συμβολισμό. Αυτή η τριπλή υπόσταση του χώρου μάς επιτρέπει να υπερβούμε τις νομοτέλειες, όχι μόνο γιατί κάποια φυσικά στοιχεία του χώρου παραμένουν σταθερά μέχρι να αλλάξουν, ας θυμηθούμε για παράδειγμα τη λίμνη των Γιαννιτσών πριν και μετά την αποξήρανσή της, αλλά επιπλέον γιατί δίπλα στα φυσικά χαρακτηριστικά που ορίζουν τη Μακεδονία, όπως σωστά τα περιγράφει ο Καράβας, υπάρχουν οι κοινωνικές διαδικασίες που παράγουν οικονομικές και φαντασιακές γεωγραφίες από τον 19ο αιώνα οι οποίες, μαζί με τις σύγχρονες, τα αμφισβητούν.

Τα επιχειρήματα των νέων μακεδονομάχων δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με φυσικογεωγραφικά και ιστορικά τεκμήρια. Η δύναμή τους είναι ακριβώς η αδιαφορία τους για τα ιστορικά γεγονότα και τη φυσική και κοινωνική οργάνωση του χώρου, γιατί λειτουργούν στο πεδίο των αναπαραστάσεων και των συμβολισμών. Το πρόβλημα αυτό το εντοπίζει και ο Καράβας στη σελίδα 90 και το περιγράφει ως «υπερβατική πρόσληψη» η οποία «δυσχεραίνει οποιαδήποτε ορθολογική ερμηνεία». Δεν είναι τυχαίο ότι αυτήν την «υπερβατική πρόσληψη» μας θύμισε και ο παραιτηθείς υπουργός Εθνικής Άμυνας κ. Καμμένος στη συνέντευξή του, όταν αναφέρθηκε στη Μα-

κεδονία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, για να υποστηρίξει την «από αιώνων ελληνικότητά της». Οι παραπάνω στρεβλώσεις της ιστορικής και γεωγραφικής πραγματικότητας ξεπεράστηκαν, έπειτα από σχεδόν τριάντα χρόνια, με μια ρήξη: την πολιτική βούληση της αριστεράς με τη Συμφωνία των Πρεσπών και την έγκρισή της από το κοινοβούλιο η οποία αποτέλεσε και πολιτική ήττα των πολιτικών που είχαν δημιουργήσει το πρόβλημα το 1992.

Οι γεωγραφικές φαντασιώσεις είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ξεπεραστούν ακόμη και μετά το νέο όνομα «Βόρεια Μακεδονία», γιατί είναι το αποτέλεσμα βαθιά εμπεδωμένων προκαταλήψεων. Όχι μόνο λόγω της «ηδονής της ιστορικής ανακρίβειας» του Κ.Θ. Δημαρά αλλά και λόγω της «ηδονής της γεωγραφικής άγνοιας» της φυσικής αλλά κυρίως της ανθρώπινης γεωγραφίας. Όπως έγραφε το 1885 ο Ρώσος αναρχικός γεωγράφος Pyotr Alexeyevich Kropotkin: «{...} το καθήκον της γεωγραφίας είναι να καταπολεμήσει την άγνοια για τον γείτονα, εκεί που είναι σκεπασμένη από προκαταλήψεις και εγωισμούς να δείξει ότι δεν υπάρχουν “κατώτερες φυλές” και ότι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους».

Το βιβλίο του Καράβα συμβάλλει ουσιαστικά προς αυτήν την κατεύθυνση και για αυτό αξίζει να διαβαστεί και να σχολιαστεί.

Σημείωση

2. Βλ. ΓΕΩ (2018) 32:3-20.